

Kos in Bartol

Tomo Virk

Janko Kos je posvetil delu Vladimirja Bartola opazen del svoje literarnovedne dejavnosti. Pravzaprav je bilo zanimanje obojestransko, čeprav ne čisto uravnoteženo. Kos je vstopal v javni prostor slovenske literarne kulture, ko je Bartolova literarna muza že zašla; pred seboj je torej že takoj imel celoten Bartolov literarni opus, Bartol pa je lahko spremljal zgolj Kosove literarnokritiške začetke. Bartolov odnos do Kosa je bil dinamičen in bolj nestanovitni kot Kosov do Bartola. To je bilo povezano tudi s tem, da so bile Bartolove sodbe o drugih, celo o tistih, ki jih je najbolj cenil, na primer o Vidmarju ali Podbevšku, odvisne od trenutnega razpoloženja (od tega, ali se je čutil dovolj upoštevanega ali ne) in so glede iste osebe nihale od povečevanja do omalovaževanja. Ta skrajna nasprotja so bila še posebej očitna pri sodbah o tistih poznavalcih literature, ki jih je občudoval in si je zato od njih še posebej želel priznanja (a ga po navadi ni dobil).

Na prvem mestu je bil pri njem glede tega seveda Vidmar, ob njem pa tudi celotna »velika trojka«¹ ljubljanske komparativistike. Predvojni Bartol je imel denimo o poeziji mladega Ocvirka kar dobro mnenje (gl. Smolej & Stanovnik, 25), tudi družil se je z njim, mu kot uredniku *Ljubljanskega zvo*na pošiljal v objavo svojo prozo, ga ob zapletih z »Izpovedjo doktorja Forcesina«² celo predlagal za arbitra, z njim je delil odpor do pretiranega povzdigovanja socialnega realizma,

a obenem je menil, da premalo ceni njegovo prozo in se je v svojih dnevniških zapiskih norčeval iz njegovega ljubezenskega življenja (gl. npr. Bartol, 1982, 767; RB3, 19. 3. 1951). Bolj spoštljiv odnos je imel do Pirjevca, pri katerem si je celo prizadeval videti duhovno sorodnost (ali vsaj sorodnost s svojimi lastnimi predvojnimi ekscesnimi idejami in burnim erotičnim življenjem). Z njim se pred vojno ni družil in je nanj naletel šele po vojni v pisateljskih krogih. Njun prvi stik je bil sicer posreden in, vsaj kar zadeva Bartola, prej neprijeten kot ne. Pirjavec, »ki ga še ne poznam« (RB1, november 1945), kot je zapisal Bartol v svoj dnevnik, je v *Ljudski pravici* kritiziral njegove gledališke zapise, oviral pa naj bi tudi prevod *Alamuta* v češčino. To mu ga seveda ni približalo. Toda sčasoma je začel nanj gledati drugače. Že leto pozneje je – tudi sam vpleten v razna erotična razmerja – v dnevnik skoraj z občudovanjem in včasih s pikantnimi podrobnostmi beležil Pirjevčeve ljubezenske avanture, pa tudi njegove zabavljajške in veseljaške ekscese, leta 1948 na primer tistega znamenitega v navezi z Vitomilom Zupanom, ki je Zupana drago stal. Okoli leta 1951, zlasti ko se je Pirjavec približal Vidmarjevemu krogu, sta se z Bartolom večkrat znašla v isti veseli družini in se tudi поблиže seznanila; Bartol ga je celo obiskoval na domu in z njim popival (gl. npr. RB3, 23. 5. 1951). Njegove sodbe iz tega časa o Pirjevcu so značilne: »Ahac je bister, prav kot Kos«, zapiše 27. 4. 1953 (RB4). Leto pozneje v dnevnik s ponosom vnese domnevno Pirjevčevo izjavo, da je on, Bartol, edini slovenski mistik (RB5, 12. V. 1954). Z veseljem zabeleži tudi Pirjevčevo pohvalo pripovedi v *Al Arafu*, ni mu pa všeč, da se *Alamut* Pirjevcu ne zdi dober roman. To ga celo preseneča, saj sam vidi v Pirjevcu precej duha *Alamuta*. Pirjavec naj bi mu celo priznal, da mu je v partizanih »Alamut veliko pomagal, da si je razčistil, da cilj vselej ne posvečuje sredstev« (RB6, 3. 12. 1956), v duhu naj bi se pa tudi poigral s podobno idejo kot avtor *Alamuta*, kar beleži tale Bartolov dnevniški zapisek:

Toda v salonu DSK je Ahac omenil [...] »vizijo«. Rekel je, da bi si upal napraviti iz Slovencev »čudež«, če bi jih mogel vzeti vsaj tristo s seboj v Afriko ali kamor koli, ki bi si jih sam izbral [...] Ko sta še Hitler in Mussolini razsajala po Evropi in še prej, in sta šele grozila, sem se v teh fantazmagorijah zatekel s peščico Slovencev

na Himalajo in ondi zgradil neko novo, nedotakljivo državo [...] In dokler je živel Stalin, sem se tudi pred njegovo grožnjo zatekel vsak večer na Himalajo, s točno 300 Slovenci [...] In ko sem tisti dan poslušal Ahaca, mi je bilo, kot da bi poslušal lastne najbolj skrite in sramežljivo čuvane fantazmagorije iz njegovih ust. (Prav tam, 18. 10. 1956)

V Bartolovih dnevnikih najdemo še nekaj drobnih, včasih bizarnih, včasih vprašljivih zabeležk o Pirjevcu (na primer, da mu je disertacijo tipkala Vidmarjeva tajnica na SAZU, da je bil trdno prepričan o Podbevškovem plagiiranju Cvelbarja, da je bil likvidator, da je sodeloval v Vidmarjevi zaroti proti Bartolu glede *Alamuta* itn.), česa bolj vsebinskega pa ne več.

Ocvirk in Pirjavec sta bila vsaj nekaj časa del Bartolove prijateljske družine. Z nekoliko mlajšim Kosom se Bartol, nasprotno, zasebno ni družil na ta način, čeprav sta se vsaj okoli leta 1960 osebno spoznala (gl. Kos, 1991, 10)¹ in kdaj tudi srečala, zagotovo v pisateljskem društvu, na kakem uredniškem sestanku, v ožjem krogu pa morda pri Primožu Kozaku, ki ga je Bartol cenil in obiskoval. Na Kosovo ime je Bartol prvič naletel, ko je spremljal dogajanje v povezavi z revijo *Beseda*, pri kateri je bil Kos ne le eden plodovitejših sodelavcev, temveč tudi urednik. Sprva ga je imenoval »razboriti kritik Janko Kos« (RB 2, 19. 4. 1952), malo pozneje pa, kot že omenjeno, da je »bister« tako kot Pirjavec. V družbi z Vidmarjem in Filipom Kumbatovičem Kalanom je potem (le dan po sodbi glede bistrosti) izrekel oceno, ki se je je ob občasnih nihanjih po smislu oklepjal tudi še pozneje:

jaz sem menil, da je Kos sicer zelo bister, oster mislec, a da me spominja na Vebra² tudi v tem, da se zanese predvsem na svoj intelekt, manjka da mu 20 let izkušenj. In še to: ko bereš kak Kosov članek, te preseneti njegova miselna ostrina, a ko potem

1 Po vsej verjetnosti pa vsaj bežno celo nekoliko prej, leta 1954 na beograjskem pisateljskem kongresu.

2 26. 11. 1953 pa zapiše – ob nekoliko drugačni asociaciji na Vebra – takole: »Odkar sledim nebogljenemu otepanju Janka Kosa, Tarasa Kermaunerja, pa, žal, tudi kakega Ziherla o zadevah umetnosti in literature, zmerom bolj mislim, kakšno neumnost so napravile nove oblasti, ko so preprečile Vebro njegovo znanstveno delo. On je imel vsaj logično znanstveno metodo! Znal je disciplinirano misliti in pri njem si se, hočeš nočeš, naučil bolje znanstveno misliti kot iz deseterice knjig najboljših filozofov« (RB9).

sam o tem razmišljaš, vidiš, da je čisto enosmeren in da ne zna koordinirati svoje miselne »izsledke« z drugimi fakti, s katerimi so v neskladju. Tako se njegova stavba prehitro zruši. (RB4, 28. 4. 1953)³

To se zdi značilna drža starejšega človeka, ki presoja z načelno naklonjenostjo do mladih, a ker jim idejno ne more slediti, se zateka v vzvišeno, pokroviteljsko pozo izkušenega modreca, ki ve bolje. Vendar pri zamerljivem Bartolu ne gre le za načelno držo. Ko 29. 9. 1953 v dnevnik zapiše: »Janko Kos in Taras Kermauner – poleg drugih – filozofirata o kriterijih literarne kritike povsem abstraktno, brez navajanja kakršnih koli principov, ki bi njune teorije potrjevali« (RB7), se že dotakne dejanskega vira svojega nelagodja ob Kosu, ki ga je sicer cenil že zato, ker ga je visoko postavljajl Vidmar, obenem pa je bil do njega vendarle tudi kritičen. Kos je namreč leta 1952 v reviji *Novi svet* objavil članek »O sodobnih problemih v literarni kritiki«. Tu je pisal o zbranih Vidmarjevih kritikah, o katerih je pred tem obsežen zapis v *Razgledih* objavil tudi Bartol. Bartol se je v Kosovem članku prepoznal kot ena od tarč (čeprav ni bil izrecno naveden) in se je v dnevniku nanj odzval nekoliko žolčno in pokroviteljsko; vseh mu je bil le »Kosov oris proti izrabljanju umetnosti po birokraciji na str. 732« (RB8, 29. 8. 1952), vse drugo pa je sarkastično kritiziral.

Za leto 1953, pa tudi za začetek leta 1954 je v Bartolovih dnevnikih najti še nekaj Kosu razmeroma nenaklonjenih zapiskov. Ti so zvečine povezani s Kosovo izrecno polemiko z Bartolovimi literarnozgodovinskimi pogledi. Bartol je namreč leta 1953 v društvu hrvaških pisateljev imel predavanje »Slovenska literatura in njena svojevrstna dialektika«, ki je na začetku leta 1954 izšlo v hrvaščini, leto pozneje pa še v slovenščini. V njem je strnil svoje poglede na slovensko literarno zgodovino, ki jih je, kot je razvidno iz dnevnikov, snoval že dolgo, osrednji namen pa je bil v zgodovini slovenske književnosti kot najpomembnejši izpostaviti tisti njen tip, h kateremu se je prišteval tudi sam. Kos, ki je poznal predavanje iz hrvaške objave, se je na Bartolove izpeljave pretežno kritično odzval v *Besedi* v članku »Variacije na literarnozgodovinsko temo«. Bartol kritike ni najbolje

3 Podobno meni že 29. 8. 1953, ko od Bena Zupančiča izve, da je Kos star komaj dvajset let: »Za ta leta je kajpada nenavadno brihten, razgledan, a prav tako še nezrel, brez širše perspektive, utesnjen, ozek, omejen« (RB8).

sprejel, nekoliko paranoično je domneval, da je bil Kosov članek naročen (to je bilo malo verjetno; naročil naj bi ga Ziherl, s katerim je Kos vneto polemiziral, in izšel je v *Besedi*, ki Ziherlu ni bila ravno pri srcu); to domnevo beleži tale dnevniški zapisek:

Tiste prve dni, ko sem prišel topot iz Trsta v Ljubljano, sem nekoč dobil v DSK pri Zofki Kumba in Bojana Štiha. Govorili smo baš o kritiki Janka Kosa o mojem literarno historičnem sestavku in je Kumba, ko je pogledal B. Štiha, rekel, da je na tistem znamenitem sestanku sotrudnikov Naše sodobnosti in Naših razgledov rekel Boris Ziherl (Kumba posnema njegovo jecljanje): zdaj bo treba enkrat Bartola napasti, – ter je od strani pomežiknil Janku Kosu. (RB10, 12. 10. 1954)

A kmalu nato se Bartolova ostrina vendarle nekoliko omili. Leta 1954 Društvo slovenskih književnikov na izredni plenum Zveze jugoslovanskih književnikov (ta je bil v Beogradu med 10. in 13. novembrom tega leta) pošlje manjšo delegacijo, ki jo je vodil Josip Vidmar. Med enajstimi referenti iz vse Jugoslavije (uvodni referat je imel Krleža) sta nastopila tudi Vidmar in Kos, ostali Slovenci (Boris Ziherl, Kajetan Kovič in Bartol; v *Naši sodobnosti*, ki je povzela diskusijo, Bartolovega prispevka k njej niso objavili, čeprav v svojem dnevniku govori o odmevnosti svojega nastopa) so sodelovali v diskusiji. Kos je nastopil z referatom »O marksistični estetiki in marksistični literarni kritiki«. V njem se je – v prikriti polemiki z Ziherlom; ta se je v diskusiji na Kosov nastop tudi izrecno odzval⁴ – zavzemal za znanstveno estetiko, ki bi ugotavljala zakonitosti umetniškega ustvarjanja in si ne bi prizadevala – tako kot na primer Ziherl in ždanovska doktrina socialističnega realizma – »dajati umetnikom praktičnih navodil in napotkov za ustvarjanje konkretnih umetniških del« (Kos, 1954, 1018). Kot poroča Bartol, ki so mu bili vendarle bliže Kosovi pogledi, so se na plenumu večinoma strinjali »z Ziherlom. Kosa mislim, da niso razumeli«

4 Z značilnim slepilnim ideološkim manevrom, ki temelji na protislovju: umetnikom je seveda treba priznati pravico do svobodnega ustvarjanja, vendar se jim ne sme dovoliti, da ustvarjajo kar svobodno, zunaj okvirov, ki jih dopušča uradna ideologija; razredni boj mora potekati tudi v umetnosti.

(RBII, 17. II. 1954). Nato podrobno popisuje tale zanimivi pogovor, v katerem Kosa med drugim spet primerja z Vebrom, pa celo s Klementom Jugom:

V Beogradu smo govorili o referatu Janka Kosa in o njegovem doprinosu k polemiki. Vidmar je dejal o tej: »Skromna megalomanija«. Kos je namreč ob zaključku svoje polemike, ko je odgovarjal Zihlerlu, dejal nekako takole: »Tovariš Zihlerl misli, da bo on napisal marksistično (normativno) estetiko. Ne vem, kako bo uspel. To pa vem, da bo Jugoslavija dobila marksistično estetiko. Ta estetika bo morda jugoslovanski doprinos k izgradnji marksistične filozofije.«

Kosa žal ni bilo zraven, ko smo se o njem takrat pogovarjali. Jaz sem rekel: »Tako simpatičen, tako inteligenten fant. Njegov nastop je bil skromen in samozavesten hkrati. Ojoj, v kakšne nevarnosti se podaja! Tako brez slutnje gre v te grdobije, ki se jim pravi literatura, umetnost, kritika, estetika itd. Saj ga bodo raztrancirali, raztrgali na kosce.«

Vidmar se je posmejal in rekel: »Veš, kako sem jaz označil njegov nastop? Skromna megalomanija.«

Povedal da je Kosu, da se zelo vara, če misli, da se da napisati znanstvena in normativna estetika. Take estetike ni nikjer, je ni bilo in je nikoli ne bo. Pri presoji umetnin da je odločilen samo kritični čut kritika. Da se napisati teorija o lepem, o lepoti, toda znanstvena ali celo normativna estetika da je nemogoča.

Ne vem, morda se motim, toda zdi se mi, da je nekoč Vidmar vendarle mislil, da je taka estetika možna, ko je nameraval napisati svojo knjigo o Lepoti. Seveda ne toliko znanstvena, kolikor bolj praktična estetika.

Prav za prav je mislil Jug isto o Etiki. Znanstvena Etika je v Vebrovem smislu nemogoča. Tisti, ki ima višje razvit organ etičnega spoznavanja, to je: vest, tisti je poklican, da daje norme za etično (praktično) ravnanje. O Vebrovi Etiki je sodil, da je zgolj logika pravilnosti ali nepravilnosti etičnega čustvovanja in kot taka da nima nobenega praktičnega pomena.

Med južnimi brati so skoraj vsi zapovrstjo – namreč tisti, ki o takih stvareh razmišljajo – mnenja, da je vsaka znanstvena in s tem tudi marksistična estetika nemogoča. Andrić, Šinko, sam Krleža, vsi ti in drugi mislijo, da je taka estetika nemogoča. Prav zato se mi je stiskalo srce, ko sem videl mladega, bistrega in simpatičnega Kosa, kako nepokolebljivo veruje v svoj prav, v to, da se bo njemu posrečilo najti zakone znanstvene, t. j. marksistične estetike. Pri tem sem se spomnil mladega Juga, ki je bil podobno zaverovan v svoje miselne in logične sposobnosti. A zdi se mi, da je Kos še vse hujši idealist. Jug je bil v primeri z njim veliko manj teoretičen, veliko bolj praktičen, pa tudi bolj skeptičen. Dokaz: Veber je veroval v možnost znanstvene Etike (in Estetike), a Jug ni veroval in se je skliceval, kot vem iz njegovih beležk, na svojo višje razvito vest, češ: moja Etika bo veljavna za vse tiste, ki imajo vest manj razvito od mene.

Še enkrat: meni je bil Kosov nastop nad vse simpatičen in naravnost trepetal sem za fanta, ki se je s takim zaupanjem podal na tako težko, tvegano pot, na »boj brez upa zmage«. (Prav tam)

Menjave Bartolovega razpoloženja so sicer še kdaj razlog za omalovažujočo sodbo. Ko ga Mitja Mejak vpraša, ali je boljši on ali Kos, mu odvrne, »da odločno on, kajti Kos me je zadnji čas razočaral, in da sem po prvih začetkih pričakoval od njega vse kaj drugega. Kos se je razvil v doktrinarja« (RB12, 10. 2. 1957). Tu spet spregovori užaljeni pisec literarnozgodovinskih esejev in kritik, s katerega publicistiko je Kos polemiziral. Vendar pa ta ton nazadnje ni prevladal. Bartolove frustracije so bile v vsem povojnem obdobju dvojne narave: njegov ustvarjalni zagon je usahnil, njegova predvojna literarna dejavnost pa ideološko ni bila sprejemljiva, zato se je počutil odrinjenega in spregledanega. Toliko bolj je bil v obdobju svojega literarnega molka občutljiv glede svoje publicistike, v katero se je po vojni zatekel, in je nesoglasja sprejemal zelo osebno. Toda obenem je bil vesel – in tudi tu utegne biti izvir njegovega dvojnega odnosa do Kosa –, da so bili pri najobetavnejših glasovih mlade generacije njegovi publicistični spisi vendarle deležni pozornosti. Seveda pa je bil to le majhen

obliž na njegovo dejansko rano; predvsem si je želel obuditve pozornosti do svojih najpomembnejših, še predvojnih del, *Al Arafa* in *Alamuta*, ki ju je imel za vrhunec ne le slovenske, temveč tudi svetovne književnosti. In nenadoma je v mladi generaciji, ki je nasprotovala favoriziranju Bartolu že pred vojno neljube usmeritve socialnega, predvsem pa socialističnega realizma, zagledal priložnost za svojo lastno literarno rehabilitacijo. Čeprav je o Kosu in Kermaunerju v svojih dnevnikih večkrat sodil omalovaževalno, pa je posebej prav pri teh dveh nenadoma zaslutil (in pri tej slutnji se ni zmotil) možnost obuditve zanimanja za svojo literaturo. Miselnost, ki sta jo zastopala na primer Kos in Kermauner ter skupaj z njima bolj ali manj celotna »oporečniška« generacija v petdesetih in šestdesetih letih prejšnjega stoletja, je zavračala toge, dogmatično ideološke okvire tako v literaturi kot v mišljenju in vpeljevala nove mišljenjske svetove, ki od Bartolovega predvojnega idejnega sveta glede marsičesa niso bili oddaljeni tako zelo kot uradna ideologija.

Bartol tako leta 1958 (v obdobju ukinjanja *Revije 57* in Pučnikove aretacije) že z obžalovanjem poroča, da Kosa slovenski pisatelji kljub Vidmarjevemu predlogu niso izbrali v delegacijo za beograjski pisateljski kongres, doda pa še, kako je »izvedel, da je Janko Kos v nemilosti, da ga baje spremljata stalno dva detektiva« (RB13, II. 12. 1958). Le nekaj let pozneje nato izrecno ugotavlja, da je edino upanje za njegovo literarno rehabilitacijo generacija, ki ji kot eden najvidnejših predstavnikov pripada tudi Kos. Slabih trideset let po izidu *Al Arafa* obuja svojo idejo o tridesetletnih razvojnih ciklih, po kateri naj bi v središče literarne pozornosti spet naplavilo njegovo literaturo, in ključno vlogo pri tem pripisuje Kosu in Kermaunerju:

Kronika. Vse mi je potrjevalo mojo tezo o menah 30 let. Kdaj se je bila začela kmečko-domačijska faza? Z nastopom 7 mladih, leta 1930. Drsenje kmečke literature pod mrtvi kot se je odvijalo živo pred mojimi očmi, mladi so začeli rogoviliti, Janko Kos, Taras Kermauner, Andrej Hieng etc. etc. In takrat sem z najvišjo možno gotovostjo v sebi napovedal (se pravi, pomladi 1953 – v prvem konceptu) preboj svetovljanstva v naši literaturi za leto 1960. (RB14, 6. 2. 1962)

Podobno kot ob Pirjevcu tudi ob svetovljanski oporečniški generaciji narašča Bartolov občutek duhovne sorodnosti. Ne nazadnje se je tudi sam od nekdaj počutil svetovljana med slovenskimi »globokavzarji«. Afera ob (neuspešnem) sprejemanju Tarasa Kermaunerja v Društvo slovenskih književnikov (Bartol je glasoval tako kot mladi, za sprejem) ga spominja na trideset let staro afero z mladim PEN-om, pri kateri je sam dejavno sodeloval, jo popisal v pozneje objavljenih *Literarnih zapiskih* in po njej napisal svoj literarni prvenec, dramo s ključem *Lopez*. Takole sam povleče te vzporednice:

Ko je prišla peticija mladih glede sprejema Tarasa Kermaunerja v DSK, je prvi sprožil napad Lojze Kovačič. Če se prav spominjam, je napadel inertnost članstva, ki dopušča, da so voljeni v odbor zmerom isti ljudje. Za njim je povzel besedo Janko Kos, ki je svoj napad formuliral v treh točkah, od katerih je bila prva ista [...] Drugih točk se mi niti ne ljubi izbrskati iz spomina.

Njemu (in Kovačiču) je skrajno vehementno, a dovolj logično odgovoril Matej Bor: češ, kakšni neki profesionalci da so – ali so morda za svoje težko, zamudno delo kdaj plačani? To delo je vendar žrtev [...] Mislim, da je bila ena od Kosovih točk tudi ta, da imajo vse založbe, vse revije itd. v zakupu. Potem se je menda oglasil Venko Taufer in spet povzel nekatere Kosove argumente [...] In naenkrat me je obšla »sveta groza«; zavedel sem se, da je to »ponovitev« debate za Žagarjev sprejem v mladem Pen-klubu pred 31. ali 32. leti, ponovitev tistega, kar je bila podlaga – Lopezu! Redko jasno doživetje fenomena »Deja vu«.

Hotel sem se bil oglasiti k besedi, toda stvar, borba med »oficijelnimi« in mladimi petelini je bila tako zanimiva, tako napeta, da je nisem hotel izgubiti niti za kanec [...] Poraz svetovljanov [tokrat za volitve v odbor DSK; op. T. V.] je bil popoln. Še Janko Kos, ki je imel med mladimi največ glasov, je imel dva manj kot zadnji, ki je že postal odbornik. (Prav tam, 15. 2. 1962)

Bartol je v odnosu do mlajše generacije dotlej pretežno ostajal solidaren s »staro gardo«, čeprav ta njegove solidarnosti ni nagradila tako, kot si je najbolj želel: z uvrstitvijo *Al Arafā* in *Alamuta* v kanonizirano klasiko slovenske (nemara pa celo svetovne) literature. Proti koncu življenja je vse bolj spoznaval, da od svojih sopotnikov tega ne bo doživel. Vse upanje je zdaj usmeril v mlajšo generacijo. Glede njene podpore so ga sicer prevevali občutki negotovosti. Takole na primer opaža: »Pred nekaj dnevi mi je šel skozi Zvezdo nasproti Janko Kos. Kakih 8–10 korakov pred mano se je ozrl nazaj, na nasprotno stran, in občutek sem imel, da je naredil to nalašč, da bi me ne pozdravil« (prav tam, 3. 3. 1962). Enako se mu pozneje zgodi z Dominikom Smoletom. Zaskrbi ga, da ga mladi ne cenijo, da mu celo odkrito izkazujejo prezir, in nekaj dni pozneje pokliče Primoža Kozaka. Pove mu za svoj esej o slovenski književnosti, kjer je za leto 1960 napovedal nastop mladih kozmopolitov, ki mu bodo sorodni, in da je imel ob aferi z *Lopezom* podoben zaplet kot oni, mu da brat *Lopez*a in ga prosi, naj ga posreduje – in vse to pove – Janku Kosu. Kljub rahli negotovosti Bartol torej zdaj stavi predvsem na generacijo mladih. Ta obrat potrjujejo tudi Kosovi lastni spomini na to obdobje, po katerih je Bartol do Primoža Kozaka, »morda tudi do mene in drugih mlajših [...] kazal simpatije, ki niso bile videz, ampak resnične« (Kos, 1991, 10). Toda kot je razvidno iz Kosovega spominjanja, se Bartolovi obeti, da bi pri mlajši generaciji obudil spomin na svojo predvojno prozo in njeno priznanje, vsaj v petdesetih in šestdesetih letih dvajsetega stoletja še niso izpolnili. Kot pravi Kos: »Razlog za takšno nemarnost s strani 'mladih' je bil pač ta, da literarno že nekaj let ni bil več dejaven, mi pa smo bili z vso pozornostjo naravnani k literarni umetnosti, ki je nastajala v naši generaciji« (prav tam, 11). Svoje literarne »renesanse« sam Bartol ni doživel. Zgodila se je šele po njegovi smrti, pri njej pa sta odločilno sodelovala prav Kermauner in Kos.

Bartol je zlasti v svojih dnevniških zapiskih dal duška svojim frustracijam in megalomaniji, ki jo je moral vsaj po drugi svetovni vojni skrivati. V javnem občevanju pa je bil v tem obdobju v nasprotju z ekscenimi tridesetimi leti zadržan, vpljuden in spodoben – tako ga vsaj opisujejo pripadniki mlajše generacije, za katere je kazal zanimanje, med drugim tudi Kos, ki se ga spominja takole:

Na Bartola kot osebo imam zelo lepe spomine. Bil je naklonjen mladi generaciji literatov – Smoletu, Primožu Kozaku, prav v družbi z njim sva se nekajkrat pogovarjala. Morda nas je kdaj celo branil na kakšnem sestanku Sodobnosti. Zelo skromen je bil in je bolj iskal priznanje za mlade kot zase. Vsekakor izrazito simpatičen gospod. (*Alamut?*, 5)

In na drugem mestu: »Bil je videti simpatičen, nekako mil in krhek, vendar vseeno nekoliko nenavaden« (Kos, 1991, 11).

Kos se vsaj v petdesetih in šestdesetih letih prejšnjega stoletja za Bartolovo leposlovje ni zanimal; prebiral je njegovo aktualno kritiško in literarnozgodovinsko publicistiko, in Bartol mu je bil zanimiv po tej plati. Zelo verjetno je prebral njegovo oceno Vidmarjevih *Kritik*, o katerih je pisal tudi sam, in morda ga je v svoji oceni res tudi kje apostrofirjal, a najbrž ne tako, kot se je zdelo Bartolu, ki je bil pretirano občutljiv. Pač pa se je izrecno posvetil njegovemu spisu o dialektiki slovenske literature.

Pol stoletja pozneje se je spominjal, da je Bartolovo besedilo »silno vplivalo vsaj na del takratne študentske populacije, tudi name. Ker je bilo v nekem smislu afront zoper Slodnjaka, zoper domačijsko, nacionalistično koncepcijo slovenske literature, ki se veže na rodno grudo, se nam je zdelo svetovljansko, drugačno« (Kos v *Alamut?*, str. 5). Podobno je zapisal že dobro desetletje prej: »ob Bartolovem zavzemanju za evropeizacijo, ki jo je razumel v Čopovem duhu in zoper Levstikov bolj ljudski literarni program, smo gotovo začutili, da je 'naš', se pravi na tisti literarni strani, ki se je zasidrila pri *Besedi*« (Kos, 1991, 11). Da je bilo Bartolovo zavzemanje za idejno bolj drzno in svetovljansko literaturo besedovcem blizu, o tem ni mogoče dvomiti. Toda samo Kosovo besedilo je bilo vendarle zasnovano prej kritično kot ne. Pohvalil je predvsem Bartolovo namero, da se literarne zgodovine loti drugače kot njegovi predhodniki – »da je na razvoj slovenske literature skušal pogledati preko gole faktografije in v njem odkriti splošne in bistvene zakonitosti« (Kos, 1954, 272) –, a je njegov izplen bolj ali manj v celoti zavrnil. Predvsem se mu je zdelo, da je Bartol slovenske literature preveč enostransko postavil v enega od dveh tipov, da je preveč povzdigoval Podbevška, bil prestrog do Kosmača, Voranca in Kranjca, Kosovela pa sploh ni omenjal. Kosov sklep je bil zato, da je njegov »pretres

Bartolovega zanimivega in v marsičem drznega literarnozgodovinskega poizkusa v mnogih ozirih negativen« (prav tam). Bartolova prizadetost ob kritiki zato niti ni bila tako zelo presenetljiva.

Z Bartolovo publicistiko se Kos pozneje ni več tako podrobno ukvarjal. Tudi z leposlovjem še nekaj časa ne. Leta 1975 (leto dni po za Bartolovo renesanso v marsičem prelomni študiji Tarasa Kermaunerja »Vladimir Bartol – predhodnik današnje slovenske literature«) je sicer v drugo izdajo *Pregleda slovenskega slovstva* vnesel nekaj vrstic o njem (podobno kot pred tem Ocvirk, ki je leta 1938 to naredil v *Ljubljanskem zvonu* v kratkem *Pregledu slovenske literature od leta 1918 do 1938*, ali kot Pirjevec v nekem članku za sovjetsko enciklopedijo). Kosovo zanimanje za Bartolov literarni opus je naraslo šele sredi osemdesetih let. Razlogov za to je bilo najbrž več. V študijskem letu 1982/83 je obsežno diplomsko nalogo pod Kosovim mentorstvom napisal eden od pionirjev bartoloslovja pri nas, Miran Košuta. V tem desetletju sta izšla kar dva ponatisa *Alamuta* z obsežnima spremnima študijama Draga Bajta in Košute. Prvič je izšel tudi *Čudež na vasi*. A za Kosovo obuditev zanimanja za Bartola je bil, se zdi, odločilen izid *Don Lorenza de Spadoni* leta 1985. To Bartolovo domnevno mladostno besedilo, ki je veljalo za nepoznano, a je bilo videti presenetljivo moderno, je prebudilo Kosovo pozornost, tako da je v novi izdaji *Pregleda slovenskega slovstva* še razširil članek o Bartolu, z zapisom »Premislek ob nepričakovani izdaji mladostne proze« pa se je 28. 8. 1986 oglasil tudi v *Delu*. Menil je, da je Bartolovo besedilo dovolj izzivalno, da lahko sproži premislek o Bartolovi kanonizaciji. To je bila, vsaj s položaja institucionalne, akademske literarne vede, bržkone prva taka pobuda, ki se je dokončno realizirala tri desetletja pozneje z uvrstitvijo Bartolovega dela v Zbrana dela slovenskih pisateljev.

Izid *Don Lorenza* je pri Kosu torej sprožil zanimanje za Bartolov literarni opus. K natančnejšemu študiju njegovega literarnega dela pa ga je spodbodel simpozij, ki sta ga leta 1990 v Cankarjevem domu organizirali revija *Literatura* in založba Aleph. Rezultat sta bili dve temeljiti, za slovensko bartoloslovje glede marsičesa prelomni študiji (delno, vendar ne v celoti, sta se prekrivali): »Alamut in evropski nihilizem« in »Težave z Bartolom«. Kos sicer ni bil prvi, ki se je poglobil v Bartolovo zapuščino v NUK-u; pred njim sta to naredila že vsaj Bajt in Košuta. Oba sta tam našla in javnosti predstavila mnoge dragocene podatke o tržaškem pisatelju. A Kos se je, kot kaže, pregleda gradiva in

študija Bartola lotil še temeljiteje, saj mu je uspelo marsikaj osvetliti na novo in tudi popraviti zmotne prejšnje podatke. To velja že glede *Don Lorenza*. Vse do Kosove študije »Težave z Bartolom« so od »odkritja« in objave tega dela leta 1985 naprej vsi ponavljali podatek Ivanke Hergold, da gre za Bartolovo zelo zgodnje delo, nastalo leta 1924 in leta 1985 prvič objavljeno. Drugi podatek je leta 1987 prvi popravil Bajt, ki je opozoril na revijalno objavo *Don Lorenza* leta 1933, prvega pa v študiji iz leta 1991 Kos, ki je pravilno ugotovil, da je bil *Don Lorenzo* napisan leta 1927. Kos je *Don Lorenza* tudi prvi umestil v ustrezni primerjalni literarnozgodovinski kontekst. Drugi strokovni in kritični bralci tega Bartolovega dela so v njem videli predvsem predhodnico postmodernizma, Kos pa je – že v članku za *Delo* iz leta 1986, pa tudi v razpravi »Slovenska literatura po modernizmu« iz leta 1989 – opozoril na starejše motivne in idejne izvire, predvsem na predromantične in romantične, iz katerih je zgodnji Bartol dejansko največ črpal – čeprav doslej ti vplivi nanj še niso bili raziskani; ostaja le Kosovo opozorilo nanje –, namesto postmodernistične miselnosti pa je (spet ustrezno) pri njem odkrival elemente dekadence in nihilizma. S tem je dal jasna – a doslej še ne izrabljena – izhodišča in smernice za nadaljnje raziskovanje *Don Lorenza*.

Drugi izjemno tehten Kosov prispevek k bartoloslovju pa je analiza *Alamuta*, zlasti v povezavi oziroma kritičnem soočenju z Bartolovimi lastnimi povojnimi poskusi usmerjanja njegove recepcije. Znano je, da je imel Bartol *Alamut* ne le za svoje največje delo, temveč tudi za eno velikih del svetovne književnosti. Vendar pa že slovenska (kaj šele svetovna) literarna zgodovina Bartolovega časa tega mnenja z njim ni delila. Po vojni je bilo zaradi nihilistične ideološke podlage *Alamuta* to še manj verjetno. Da bi vendarle potisnil potek dogodkov v to smer, je Bartol ob koncu svojih mladostnih spominov *Mladost pri sv. Ivanu* napisal daljšo razlago *Alamuta*, v kateri pa je njegov dejanski smisel preinterpretiral tako, da bi lahko bil sprejemljiv ali celo dobrodošel tudi v novih družbenih razmerah na Slovenskem po drugi svetovni vojni. Bolj ali manj vse pomembne povojne interpretacije *Alamuta*, ki so si prizadevale rehabilitirati Bartola kot po krivici prezrtega genija, so to preinterpretacijo razmeroma nekritično povzemale in pravzaprav jemale kot suho zlato ter sprejele tudi kot lastni pogled na Bartola in na njegovo delo. Rodila se je nekakšna mitologizacija Bartola, ki je vodila do pretiranih, včasih že kar absurdnih tez in

hipotez. Bartol naj bi bil na primer – tudi z *Alamutom* – duhovni predhodnik NOB, v *Alamutu* naj bi bil več kot diskreten namig na tigrovce, pa na boj Primorcev s fašizmom itn. Bartol sam je postal ne le veliki prezrti pisatelj, temveč se je – v kričočem nasprotju s tem, za kakršnega se je sicer, zunaj tega poskusa reševanja *Alamuta*, ne nazadnje imel tudi sam – celo uvrstil med jurišnike boja za nacionalno idejo. Te sklepe je v svojih objavljenih ali neobjavljenih dnevnikih po vojni res sugeriral že Bartol sam.

Vse to (z izjemo povezave Bartola s tigrovstvom)⁵ je na ustrezno mesto postavil šele (in vse do nedavnega tudi zgolj) Kos, zlasti v razpravah iz let 1990 in 1991. Tu je najprej izjemno natančno preštudiral Bartolove zgodovinske vire za roman *Alamut*, pa tudi druga, novejša dela o izmailcih, in z argumenti zavrnil zatrjevanje Bartola in bartoloslovcev, da naj bi bil roman zgodovinsko verodostojen. Dokumentirano je tudi zavrnil tezo, da naj bi bil *Alamut* zamišljen kot kritika treh velikih totalitarizmov dvajsetega stoletja, in s poglobljeno analizo je prepričljivo ovrnil Bartolovo zatrjevanje, da njegov roman nima nič skupnega z Nietzschejem in nihilizmom; pokazal je, da ni zares povezan z izmailskim naukom, ki mu je po duhu tuj, temveč temelji prav v Nietzschejevem miselnem obzorju in se zato »v osrčju romana razvija problematika evropskega nihilizma« (Kos, 1990, 684), nacionalna problematika pa ostaja nerealiziran potencial. V nasprotju s povečevalci Bartolove osebnosti je opozoril, da je bil avtor *Alamuta* pred vojno »ambiciozen, občutljiv in nagnjen k pretiranosti« (Kos, 1991, 9), ter spomnil na Vidmarjevo izjavo, »ki ni neverjetna« (Kos, 1990, 677), da se je Bartol pred vojno celo nagibal k fašizmu. Glede Bartolovih lastnih povojnih razlag romana je točno ugotovil, da

jih je treba razumeti z veliko previdnostjo. Nekaj se jih da pripisati na rovaš pisateljevemu napačnemu spominu, nekaj njegovi premajhni kritičnosti, nekatere pa tudi okoliščinam, v katerih je moral pred javnostjo braniti, opravičevati in razlagati svoje delo [...] Prav to ga je utegnilo zapeljati v posebno samorazlagalno taktiko, ki ni bila vselej dovolj natančna, včasih pa tudi ne v skladu s prvotnimi intencijami njegovega romana. (Kos, 1990, 676)

5 Za podrobno obravnavo te povezave gl. Virk, 2016.

Postmodernistična generacija je poskusila Bartola reaktualizirati kot svojega predhodnika. V *Alamutu* je videla dognano umetnino v maniri tako imenovane dvojne zakodiranosti, kjer se – tako kot na primer v Fowlesovi *Ženski francoskega poročnika* ali še očitneje v Ecovem *Imenu rože* – trivialnost žanra prepleta z visoko idejnostjo. A v *Alamutu* ne gre za dvojno zakodiranost; ironična postmodernistična avtorefleksija, ki trivialnim elementom jemlje njihovo trivialnost, je pri njem docela odsotna. Visoka filozofska tematika nihilizma se estetsko ne preveč uspešno družijo s trivialno formo, zato so sodbe o visoki umetniškosti romana vprašljive.⁶ – Vtis je, da ima tudi Kos o še vedno aktualni dilemi – je *Alamut* vrhunsko umetniško ali prej trivialno delo?⁷ – podobno mnenje. To je razvidno ne le iz tega, da njegovo vplivno območje locira v svet trivialnega pustolovskega žanra (*Alamut?*, 4), temveč tudi iz tegale njegovega premisleka: ko govori o njegovem mestu v slovenski literaturi med obema vojnama, se (v nasprotju s častilci Bartola) takole retorično sprašuje:

Če je boljši ali najpomembnejši avtor tistega časa, je pa že drugo vprašanje, vprašanje o recepciji Bartola danes. Morali bi razmišljati o tem, ali so razlogi za nenadni dvig njegove popularnosti res povezani s temeljnimi problemi literarne umetnosti, njene vrednosti, ali so to bolj zunanji razlogi, aktualnost spričo dogodkov. (Prav tam)

In ob ponovni uvrstitvi *Alamuta* med maturitetne romane podobno ugotavlja, »da razlog za to ni umetniška ali filozofska teža, pač pa njegova posebna časovna aktualnost« (Kos, 2021, 27).

Vendar Kosu tu nakazana skepsa ni preprečevala, da ne bi priznaval aktualnosti in literarnozgodovinskega pomena avtorja *Alamuta* in *Al Arafu*. V razpravi »Novi pogledi na tipologijo pripovedovalca« je kot primer estetskega inovatorja z uporabo drugoosebnega pripovedovalca izpostavil prav Bartola; v razpravi »Alamut in evropski nihilizem« mu je priznal, da gre pri njem za »gotovo najdoslednejšo tematizacijo evropske nihilistične problematike v

6 Gl. Matevž Kos, 2003, 283.

7 Za moj okus najustrezneje jo je razrešil Boris Paternu s formulacijo: »Bartol je pomemben, njegov roman je zanimivo delo, ni pa velika literatura« (*Alamut?*, 5).

slovenski literaturi« (Kos, 1990, 692), vidno mesto pa mu je ne nazadnje namenil tudi v *Duhovni zgodovini Slovencev*, ko je ugotovil, da je z »Bartolom [...] slovensko svobodomiselstvo doseglo skrajni rob svojih zmožnosti« (Kos, 1996, 160). Bartol se torej ni zmotil, ko je svojo literarno rehabilitacijo in celo kanonizacijo pričakoval od tako imenovane disidentske generacije, še posebej od Kosa. Ta »rehabilitacija« resda ni bila tako veličastna, kot je pričakoval sam; toda v dobršni meri prav po zaslugi Kosa je bilo njegovo literarno delo vendarle postavljeno na ustrezno mesto v slovenski literarni in duhovni zgodovini.

Literatura in viri

- »*Alamut? Resnično zanimivo, ne pa velik roman*«. *Delo*. Književni listi. 17. marca 2003.
- Bartol, Vladimir, 1982. Literarni zapiski (1930–1933). *Dialogi*. 7/4–10. 364–390, 505–528, 620–637, 748–782, 827–834.
- Bartol, Vladimir, 1983. Literarni zapiski 1958–1961. *Dialogi*. 8/1. 43–56.
- Kos, Janko, 1952. O sodobnih problemih v literarni kritiki. *Novi svet*. 7/7–8. 721–33, 832–45.
- Kos, Janko, 1954. Variacije na literarnozgodovinsko temo. *Beseda*. 3/4–5. 267–73.
- Kos, Janko, 1954. O marksistični estetiki in marksistični literarni kritiki. *Naša sodobnost*. 2/11–12. 1015–1022.
- Kos, Janko, 1986. Premislek ob nepričakovani izdaji mladostne proze. *Delo* (Književni listi). 28. avgust 1986. 8.
- Kos, Janko, 1989. Slovenska literatura po modernizmu. *Sodobnost*. 37/3–10. 225–233, 408–417, 484–492, 642–452, 825–834, 933–945; 38/2, 11. 172–184, 1127–135.
- Kos, Janko, 1990. Alamut in evropski nihilizem. *Sodobnost*. 38/6–7. 676–92.
- Kos, Janko, 1991. Težave z Bartolom. V: *Pogledi na Bartola* (ur. Bratož, Igor). Ljubljana: Literatura. 9–52.
- Kos, Janko, 1996. *Duhovna zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Kos, Janko, 1998. Novi pogledi na tipologijo pripovedovalca. *Primerjalna književnost*. 21/1. 1–20.
- Kos, Janko, 2021. *Kultura in politika*. Ljubljana: Nova obzorja.

Kos, Matevž, 2003. *Poskusi z Nietzschejem. Nietzsche in ničejanstvo v slovenski literaturi*. Ljubljana: Slovenska matica.

Smolej, Tone, Stanovnik, Majda, 2007. *Anton Ocvirk*. Ljubljana: Nova revija.

Virk, Tomo, 2016. *Bakle in diktatorji. Jug, Bartol et consortes*. Ljubljana: Literatura. (Novi pristopi)

Bartolova rokopisna zapuščina (ZRC SAZU):

RB1: *Zapiski I. 1945*

RB2: *Zapiski 1952 (nadaljev. I.) / Trst*

RB3: *Zapiski 1951 (Nadaljevanje zapiskov 1950 / II / 1951)*

RB4: *Zapiski 1953 / I. (Balkanijada)*

RB5: *Zapiski 1954 (III - / od 28. III. - 2. VI. 54.)*

RB6: *Ljubljana, 18. X. 1956 - 2. I. 1957*

RB7: *(Beležke / Černigoj etc.) 1953*

RB8: *Balkanijada 1952 I / 1953*

RB9: *Trst 1953 / Beležke*

RB10: 1.) *Razni ekscerpti: Sl. Narod 1918. 2.) Zapiski 1954 od 8. I. dalje (do 19. III.) 3.) Zapiski 1954 od 25. VI. - 21. X. 54.)*

RB11: *Zapiski 1954 / (Od 21. X. 54 - 4. XII. 54.) / Trst - Ljubljana*

RB12: *1956-1957 Zapiski: Zgb. 28. XII. 56. - Ljub. 10. II. 57.*

RB13: *Zapiski 12. VI. 1958 - 8. I. 1959*

RB14: *Zapiski 21. V. 61 - 28. XII. 61. Zapiski 1962 4. I. 1962-*